

Mariusz Wołos

<https://orcid.org/0000-0001-6943-1069>

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN

Starania o niemożliwe. Problemy wykonania przez stronę sowiecką postanowień traktatu ryskiego w sprawach finansowych

Abstrakt: Celem artykułu jest przedstawienie problemów wykonania przez stronę sowiecką postanowień traktatu ryskiego odnoszących się do spraw finansowych. Mowa o wypłacie należności za aktywny udział ziem Rzeczypospolitej Polskiej w życiu gospodarczym byłego Imperium Rosyjskiego, reewakuacji do Polski państwowego majątku kolejowego, a także o zwrocie mienia ciał samorządowych, zarządów miejskich, instytucji oraz osób fizycznych i prawnych, wreszcie rozrachunku z tytułu legowanych lub darowanych obywatelom polskim (osobom prawnym i fizycznym) funduszy oraz kapitałów.

Słowa kluczowe: stosunki polsko-sowieckie, 1918–1939, traktat ryski, 1921, roszczenia finansowe

Abstract: The article aims to present the questions related to the Soviet implementation of the provisions of the Treaty of Riga regarding financial matters. In particular, these clauses related to the payment of compensations for the active participation of the lands of the Republic of Poland in the economic life of the former Russian Empire, the re-evacuation of state railway assets to Poland, and, finally, the return of property of local government bodies, municipal boards, institutions, natural and legal persons. In addition, there was the question of the settlement of liabilities owed or donated to Polish citizens' physical funds and capital.

Key words: Polish-Soviet relations, 1918–1939, Treaty of Riga, 1921, financial claims

Uwagi wstępne

Zawarty w Rydze 18 III 1921 r. traktat pokojowy kończący wojnę polsko-sowiecką z lat 1919–1921 sygnowany został przez trzy państwa: Rzeczpospolitą Polską, Rosyjską Federacyjną Socjalistyczną Republikę Sowiecką (RFSRS) i Ukraińską Socjalistyczną Republikę Sowiecką (USRS)¹. 14 IV 1921 r. ratyfikował go Wszechrosyjski Centralny Komitet Wykonawczy, 15 kwietnia – Sejm Ustawodawczy (naczelnik państwa Józef Piłsudski złożył pod nim podpis 16 kwietnia wraz z kontrasygnatą ministra spraw zagranicznych Eustachego Sapiehy), a 17 kwietnia – Centralny Komitet Wykonawczy USRS. 30 kwietnia nastąpiła wymiana ratyfikowanych dokumentów i tę datę uznaje się za termin wprowadzenia w życie postanowień traktatu pokojowego. 12 VIII 1921 r. traktat ryski został natomiast zarejestrowany w Sekretariacie Ligi Narodów².

Traktat pokojowy był rozbudowanym dokumentem negocjowanym przez wiele miesięcy, aczkolwiek w niektórych kwestiach punktem wyjścia dla zastosowanych w nim rozwiązań była *Umowa o preliminarjach pokojowych i rozejmie* podpisana w Rydze 12 X 1920 r.³ Do najważniejszych postanowień traktatu należy zaliczyć oświadczenie sygnatariuszy o zaprzestaniu stanu wojny (art. I), ustalenie przebiegu granicy między Polską z jednej strony, a sowiecką Rosją, Białorusią i Ukrainą z drugiej (art. II) wraz z wyrzeczeniem się pretensji do ziem położonych po drugiej stronie tejże granicy (art. III). Dla naszych rozważań ważne jest brzmienie art. IV, w którym napisano:

Z poprzedniej przynależności części ziem Rzeczypospolitej Polskiej do byłego Imperium Rosyjskiego nie wynikają dla Polski w stosunku do Rosji żadne zobowiązania i obciążenia, z wyjątkiem przewidzianych w Traktacie niniejszym.

Zarówno z poprzedniej łącznej przynależności do byłego Imperium Rosyjskiego nie wynikają żadne wzajemne zobowiązania i obciążenia, z wyjątkiem przewidzianych w Traktacie niniejszym, między Polską a Białorusią i Ukrainą⁴.

Z przytoczonych powyżej sformułowań jednoznacznie wynika, że Polska nie miała żadnych zobowiązań finansowych ani materialnych wobec sowieckiej Rosji, Ukrainy i Białorusi, które 30 XII 1922 r. weszły w skład Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS). Wspomniane w cytowanym art. IV wyjątki to zobowiązania Rzeczypospolitej dotyczące innych kwestii, jak koszty utrzymania jeńców wojennych (art. IX) czy opłaty za ruch tranzytowy (art. XXII).

¹ *Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 roku*, Dz.U. RP 1921, nr 49, poz. 300, s. 814–867.

² *League of Nations Treaty Series. Publication of Treaties and International Engagements Registered with the Secretariat of the League of Nations*, vol. VI, Lausanne 1921, s. 123–169.

³ *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, red. N. Gąsiorowska-Grabowska, I.A. Chrienow, t. III: *Kwiecień 1920 – marzec 1921*, oprac. W. Gostyńska et al., Warszawa 1964, s. 465–475.

⁴ *Traktat pokoju...*, s. 822.

W niniejszym tekście skoncentruję się na trzech rodzajach zobowiązań o charakterze finansowym i materialnym, które strona sowiecka wzięła na siebie wobec Polski w traktacie ryskim:

1. wypłacie należności za aktywny udział ziem Rzeczypospolitej Polskiej w życiu gospodarczym byłego Imperium Rosyjskiego (art. XIII);
2. reewakuacji państwowego majątku kolejowego z Rosji i Ukrainy do Polski (art. XIV);
3. reewakuacji mienia ciał samorządowych, zarządów miejskich, instytucji, osób fizycznych i prawnych oraz rozrachunku z tytułu legowanych lub darowanych obywatelom polskim (osobom prawnym i fizycznym) funduszków oraz kapitałów, a także z tytułu wkładów, depozytów i kaucji polskich osób prawnych i fizycznych w rosyjskich i ukraińskich państwowych, znacjonalizowanych lub zlikwidowanych instytucjach kredytowych, jak również w państwowych instytucjach i kasach (art. XV–XVIII).

Krótko po ratyfikacji traktatu pokojowego przez wszystkich sygnatariuszy okazało się, że strona sowiecka nie jest skora do wypełniania powziętych zobowiązań. Wielu badaczy twierdzi, że poważnym błędem był brak sankcji za niewykonanie postanowień traktatu, których próżno szukać w jego treści. Był to zresztą pogląd formułowany przez obserwatorów wydarzeń już kilka miesięcy po podpisaniu pokoju ryskiego. Trudno jednak w pełni zgodzić się z tą opinią, ponieważ nawet zawarcie takich zapisów nie gwarantowałyby ich skutecznego egzekwowania przez stronę pokrzywdzoną. Rozwiązaniem mogłoby być wznowienie działań wojennych, ale na tak drastyczne środki żadna ze zmęczonych konfliktem stron nie była się w stanie zdobyć. Sowieckie władze były tego świadome i z premedytacją od samego początku korzystały ze wszelkich możliwości, aby nie wywiązać się z finansowych i materialnych zobowiązań wobec Polski.

Po pierwsze, bolszewicy bezwzględnie dążyli do wyegzekwowania zobowiązań złożonych przez Polskę, choćby w zakresie wydalenia z Rzeczypospolitej w trybie nagłym przywódców antysowieckich organizacji, takich jak Boris Sawinkow, Dymitr Odyniec, Symon Petlura, Jurko Tiutiunyk czy Stanisław Bułak-Bałachowicz, co zostało zapisane w tajnym *Protokole w sprawie warunków realizacji traktatu ryskiego z 7 X 1921 r.*, zwanym protokołem Dąbski-Karachan⁵. Większość wymienionych opuściła Polskę w nakazanym terminie, a inni, np. zakonspirowany przez współpracowników Piłsudskiego Petlura, uczynili to później. Strona sowiecka nie dotrzymała warunków tego protokołu, w tym przekazania pierwszej raty za mienie kolejowe do 20 X 1921 r., i zrobiła to dopiero po ostrych monitach 22 listopada. Zwlekła też z realizacją innych finansowych i materialnych postanowień traktatu ryskiego lub co gorsza, wcale nie zamierzała tego robić, mimo że zobowiązała się poczynić

⁵ *Dokumenty i materiały...*, t. IV: *Kwiecień 1921 – maj 1926*, oprac. A. Deruga et al., Warszawa 1965, s. 85–87.

odpowiednie kroki, by „reewakuacja mienia i zwrot mienia kulturalnego do Polski odbyły się w ścisłej zgodzie z traktatem oraz ażeby odnośne władze okazały życzliwą pomoc przy tej akcji”⁶.

Po wtóre, strona sowiecka była bardziej skłonna wywiązywać się ze zobowiązań niematerialnych i niefinansowych, a przy tym uciekać się do fałszerstw, kłamstw, przeinaczeń i ukrywania faktów, niż oddawać Rzeczypospolitej należne jej mienie i pieniądze. Uwaga ta dotyczy zarówno 30 mln rubli w złocie za wkład ziem Rzeczypospolitej w rozwój gospodarczy Imperium Rosyjskiego, mienia kolejowego, jak i reewakuacji majątku innego rodzaju, który wymieniono w art. XV–XVII traktatu ryskiego. 6 XI 1923 r. taktykę tę obnażył w jednym z tajnych raportów dla przełożonych Piotr Wojkow, przewodniczący rosyjsko-ukraińsko-białoruskiej delegacji w Mieszanej Komisji Reewakuacyjnej i Specjalnej Komisji Mieszanej, które na mocy traktatu ryskiego utworzono w sprawie zwrotu polskiego mienia, i późniejszy sowiecki przedstawiciel dyplomatyczny w Polsce. Przywołam tylko jeden jakże wymowny przykład:

W swoim czasie w Ludowym Komisariacie Finansów obmyślono nader dowcipny wywód, z którego wynikało, że nie tylko spłaciliśmy wszystko, co się od nas należało, ale nawet przeplaciliśmy. Był on oparty na fakcie, że w załączniku nr 4 do artykułu 14 traktatu ryskiego wymienione są zasady obliczenia owej sumy 30 mln. W rzeczywistości zaniżono ją, ale potem wskutek spadku ceny złota powiększono o 60%. Ludowy Komisariat Finansów, wykorzystując dane o wzroście ceny zakupu złota w ostatnim roku i o jej powrocie do normalnego poziomu, twierdził, że wycena pozostającego u nas taboru kolejowego powinna w takim razie zostać obniżona o 60%, czyli być obliczona w złocie, które wróciło do swej poprzedniej ceny. Gdyby zgodzić się z taką argumentacją, to można by, rzecz jasna, twierdzić, że dzięki dokonany wpłatom nasze rozliczenia zostały już zlikwidowane⁷.

Po trzecie wreszcie, sowieci byli bardziej skłonni oddawać dobra materialne i kulturalne pochodzące z ziem, które uznawali za etnicznie polskie (w praktyce terytorium byłego Królestwa Polskiego w granicach z 1 VIII 1914 r., a zatem bez Chełmszczyzny i południowego Podlasia) lub związane z nimi, niż te z obszarów położonych na zachód od granicy pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej, do czego obligował ich traktat pokojowy⁸. W tym zakresie często posługiwali się argumentem, że jest to własność innych narodów niż polski, a mianowicie litewskiego, białoruskiego i ukraińskiego. W rzeczywistości takie działania można uznać za podważanie integralności terytorialnej

⁶ Ibidem, s. 86.

⁷ *Tajny raport Wojkowa, czyli radziecka taktyka zwrotu polskiego mienia gospodarczego i kulturalnego po pokoju ryskim 1921–1923. Dwa lata prac delegacji rosyjsko-ukraińskiej, Rosyjsko-Ukraińsko-Polskich Komisji Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej nad wykonaniem Ryskiego Traktatu Pokojowego. Sprawozdanie*, oprac. J. Kumaniecki, Warszawa 1991, s. 91.

⁸ M. Wołos, *Traktat ryski w praktyce dyplomacji sowieckiej (wybrane przykłady)*, w: *Zapomniani pokój. Traktat ryski. Interpretacje i kontrowersje 90 lat później*, red. S. Dębski, Warszawa 2013, s. 231–250.

Drugiej Rzeczypospolitej, co bynajmniej nie jest stwierdzeniem gołosłownym. Raz jeszcze oddajmy głos Wojkowowi, który nie bez cynizmu pisał:

Ponieważ traktat ryski nie przewiduje żadnych sankcji z powodu jego niewykonania, a w każdym razie nie ustanawia na wypadek rozbieżności między stronami w kwestii jakiegoś problemu żadnych rozjemców, sprawy, co do których nie osiągnięto porozumienia, pozostaną nie rozstrzygnięte. Tym samym Metryka Litewska, kijowskie Archiwum Centralne i zasoby Liceum Krzemienieckiego pozostaną u nas i dyplomaci będą o nich rozmawiać w najgorszym razie przez następne dziesięciolecia⁹.

Traktat ryski i jego rozmaite konsekwencje, skądinąd daleko wykraczające poza stosunki polsko-sowieckie, były w ostatnim trzydziestoleciu przedmiotem badań wielu historyków¹⁰. Jeśli chodzi o wykonanie jego postanowień, to jednym z najlepiej rozpoznanych zagadnień jest kwestia restytucji dóbr kultury i nauki, w tym archiwaliów, na warunkach określonych w art. XI¹¹. Tymczasem problemy związane z rozliczeniami finansowymi i zwrotem rozmaitych należności przez stronę sowiecką nie cieszyły się szczególnym zainteresowaniem badaczy. Kwestie te poruszane są w literaturze naukowej co najwyżej ogólnie i rzadko, a niekiedy wręcz całkowicie się je pomija. Celem niniejszego artykułu jest ich przybliżenie. Rzecz jasna, z powodu skromnych ram objętościowych bynajmniej nie pretenduje on do wyczerpania tematu, a co najwyżej do wskazania dalszych dróg poszukiwań i dociekań.

Problem wypłaty należności za aktywny udział ziem Rzeczypospolitej Polskiej w życiu gospodarczym byłego Imperium Rosyjskiego

Kluczowy dla rozrachunków finansowych art. XIII jest jednym z najkrótszych w tekście traktatu pokojowego i brzmi następująco:

⁹ *Tajny raport Wojkova...*, s. 191.

¹⁰ Zainteresowanych odsyłam do podstawowej literatury: *Traktat ryski 1921 roku po 75 latach*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1998; J. Borzęcki, *The Soviet-Polish Peace of 1921 and the Creation of Interwar Europe*, New Haven–London 2008 (polski przekład dokonany przez autora: J. Borzęcki, *Pokój ryski 1921 roku i kształtowanie się międzywojennej Europy Wschodniej*, Warszawa 2012); *Zapomniany pokój...; Zwycięski pokój czy rozejm na pokolenie? Traktat ryski z perspektywy 100 lat*, red. Z. Girzyński, J. Kłaczek, Warszawa 2022.

¹¹ Zob. np.: W. Suchodolski, *Wykonanie art. XI Traktatu Ryskiego w zakresie archiwów państwowych*, „Archeion” 1927, t. I, s. 66–78; J. Szczepański, *Rewindykacja polskich archiwaliów w świetle traktatu ryskiego*, w: *Traktat ryski 1921 roku...*, s. 201–208; idem, *Restytucja polskich archiwaliów po traktacie ryskim*, w: *Zwycięski pokój...*, s. 327–352; D. Matelski, *Losy polskich dóbr kultury w Rosji i ZSRR*, Poznań 2003; idem, *Problemy restytucji polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych*, Poznań 2003; idem, *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesności*, t. I–II, Kraków 2006; M. Hübner, *Traktat ryski a kwestia rewindykacji polskich dóbr kultury i nauki z Rosji sowieckiej*, w: *Zwycięski pokój...*, s. 295–325.

Z tytułu uznanego przez Umowę o przedwstępnych warunkach pokoju z 12 października 1920 roku aktywnego udziału ziem Rzeczypospolitej Polskiej w życiu gospodarczym byłego Imperium Rosyjskiego – Rosja i Ukraina zobowiązują się wypłacić Polsce trzydzieści milionów rubli złotych w złotych monetach albo sztabach nie później niż w ciągu jednego roku od chwili ratyfikacji Traktatu niniejszego¹².

Powyższe sformułowania były nie tyle kompromisem, ile przede wszystkim wyrazem ustępstw polskiej delegacji, która liczyła zarazem na podobne postępowanie sowietów w innych negocjowanych kwestiach. Podczas toczących się w Rydze pertraktacji przedstawiciele Warszawy wysuwali bowiem zupełnie inną sumę za – jak to wówczas mówiono – „czynny bilans Królestwa” w rozwoju gospodarczym Imperium Rosyjskiego, a mianowicie ok. 300 mln rubli w złocie¹³. Obliczenia Polaków były jednak torpedowane przez stronę sowiecką, która twardo obstawała przy kwocie 30 mln rubli w złocie, zasłaniając się tragicznym położeniem gospodarczym państw rządzonych przez bolszewików i realnymi możliwościami spłaty zobowiązań finansowych¹⁴. Ostatecznie polscy delegaci za zgodą przelożonych w Warszawie określili wysokość ryczałtu na 85 mln rubli w złocie, znacząco ustępując sowieckim partnerom. I w tej kwestii nie osiągnięto jednak kompromisu, ponieważ sowiecka delegacja nie podniosła proponowanej przez siebie kwoty i wciąż obstawała przy 30 mln rubli w złocie¹⁵. Kwota ta znalazła się też w cytowanej wyżej ostatecznej redakcji artykułów traktatu.

Zagadnienie wykonania postanowień pokoju ryskiego przez sowietów było na bieżąco monitorowane przez polskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ RP). Z uwagą przyglądano się egzekucji zobowiązań wynikających z art. XIII. W lutym 1922 r. w sposób rzeczowy do kwestii tej odniósł się urzędnik Wydziału Wschodniego tegoż resoru Stanisław Zalewski:

Rząd Sowiecki stale zmniejsza swój zapas metalów szlachetnych, wywożąc je za granicę. Według ostatnich informacji zapas złota został zredukowany mniej więcej do 10 000 000 rb. W ten sposób prawo Polski do udziału w zapasie złota b. Imperium Rosyjskiego, które określono sumą 30 000 000 rb. staje się iluzoryczne. Aczkolwiek termin płatności jeszcze nie minął, należy jednak liczyć się z faktem niewykonania przez Rosję tego artykułu z powodu braku złota¹⁶.

¹² *Traktat pokoju...*, s. 837.

¹³ *Telegram przewodniczącego delegacji polskiej na rokowania pokojowe do MSZ o rozmowie z przewodniczącym delegacji sowieckiej, 17 XII 1920*, w: *Dokumenty do historii stosunków polsko-sowieckich 1918–1945*, red. serii M. Wołos, t. I: 1918–1926, cz. 1: *Polska między Rosją „białą” a „czerwoną” (listopad 1918 – marzec 1921)*, red. J.J. Bruski, M. Wołos, Warszawa 2020, s. 666–667.

¹⁴ *Raport kierownika Wydziału Prasowego MSZ o przebiegu rokowań pokojowych w Rydze, 20 I 1921*, w: *Dokumenty do historii...*, t. I, cz. 1, s. 717–722.

¹⁵ Zob. J. Dąbski, *Pokój ryski. Wspomnienia. Pertraktacje. Tajne układy z Joffem. Listy*, Warszawa 1931, s. 145–146, 152, 163–167; W. Materski, *Na widecie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warszawa 2005, s. 113.

¹⁶ *Opracowanie urzędnika Wydziału Wschodniego MSZ na temat stanu wykonania traktatu ryskiego, 20 II 1922*, w: *Dokumenty do historii stosunków polsko-sowieckich 1918–1945*, t. I:

W związku ze zbliżającą się konferencją genueńską (10 IV – 19 V 1922 r.), której zasadniczym celem było uporządkowanie spraw finansowych powojennej Europy, w tym rosyjskich długów, Wydział Wschodni MSZ RP przygotowywał warunki porozumienia polsko-sowieckiego, wśród których jako *conditio sine qua non* znalazło się przekazanie Polsce 30 mln rubli w złocie¹⁷. Z powodów politycznych porozumienia takiego jednakże nie podpisano. Na początku ostatniej dekady kwietnia 1922 r., a zatem niemal w przededniu terminu spłaty zobowiązań wynikających z art. XIII traktatu ryskiego (30 IV 1922 r.), strona sowiecka złożyła notę, w której zażądała od Polski wyrównania strat spowodowanych już po zawarciu pokoju przez antysowieckie organizacje, wspierane jakoby przez Rzeczpospolitą, akcentując nie po raz pierwszy niedotrzymanie przez Polaków art. V porozumienia pokojowego¹⁸. W dokumencie tym Moskwa zastrzegła sobie, że po zebraniu wszystkich materiałów ma prawo przedłożyć polskiemu rządowi żądania zadośćuczynienia za straty poniesione w konsekwencji bezpośredniego naruszenia przez Rzeczpospolitą Polską art. V traktatu ryskiego¹⁹. Warto dodać, że już wcześniej sowieccy dyplomaci przygotowywali odpowiedni grunt do podjęcia takich właśnie kroków i znalezienia argumentu, ażeby nie płacić należnych Polsce sum. W pierwszej połowie marca 1922 r. ludowy komisarz spraw zagranicznych RFSRS Gieorgij Cziczerin wystosował do Polaków notę, w której zwracał uwagę na „fakty napadów licznych uzbrojonych band kierowanych przez Petlurę i Tiutiunnyka z terytorium Polski na Ukrainę”. Ostrzegał też przed możliwymi kolejnymi wystąpieniami organizacji kierowanych przez Petlurę, Bałachowicza czy

1918–1926, cz. 2: *Poszukiwanie normalizacji (kwiecień 1921 – maj 1926)*, red. J.J. Bruski, M. Wołos, Warszawa 2020, s. 136.

¹⁷ *Propozycja zasad porozumienia polsko-sowieckiego w związku z konferencją genueńską sporządzona przez Wydział Wschodni MSZ, przełom marca i kwietnia 1922*, w: *Dokumenty do historii...*, t. I, cz. 2, s. 154–155.

¹⁸ Artykuł ten brzmiał: „Obie układające się strony zapewniają sobie nawzajem całkowite poszanowanie suwerenności państwowej i powstrzymywanie się od jakiegokolwiek mieszania się do wewnętrznych spraw drugiej strony, w szczególności od agitacji, propagandy i wszelkiego rodzaju interwencji lub od ich popierania. Obie układające się strony zobowiązują się nie tworzyć i nie popierać organizacji mających na celu walkę zbrojną z drugą układającą się stroną bądź czyniących zamach na jej całość terytorialną, bądź przygotowujących obalenie jej ustroju państwowego lub społecznego drogą gwałtu, jak również organizacji przypisujących sobie rolę rządu strony drugiej lub części jej terytorium. Wobec tego strony zobowiązują się nie zezwalać na przebywanie na swym terytorium takich organizacji, ich urzędowych przedstawicielstw i innych organów, wzbronić werbowania wojskowego oraz wwozu na swe terytorium i przewozu przez swe terytorium sił zbrojnych, broni, amunicji i wszelkiego rodzaju materiałów wojennych przeznaczonych dla tych organizacji”. *Traktat pokoju...*, s. 822–823.

¹⁹ *Nota члена Коллегии Народного Комиссариата Иностранных Дел РСФСР Поверенному в Делах Польши в РСФСР Стефанскому, 21 апреля 1922*, w: *Документы внешней политики СССР*, т. V: *1 января 1922 г. – 19 ноября 1922 г.*, ред. А.Е. Богомолов et al., Москва 1961, s. 264.

Borisa Peremykina²⁰. W ten oto sposób Moskwa stworzyła *iunctim* między zobowiązaniem wypłacenia Polsce 30 mln rubli w złocie a pokryciem rzekomych strat wynikających z działań różnych formacji przeciwko władzy sowieckiej. Odpowiedzialny za kwestie polskie w Ludowym Komisariacie Spraw Zagranicznych (LKSZ) RFSRS Jakow Hanecki nie ukrywał, że wysokość owych rzekomych strat znacznie przewyższa sumę należną Rzeczypospolitej, dając niedwuznacznie do zrozumienia, że nie ma mowy o zwróceniu Polsce środków finansowych wynikających z postanowień traktatu pokojowego, aczkolwiek w znanych mi dokumentach jakiegokolwiek zestawienia brak. Być może nigdy nie zostało ono Polakom przedłożone. Warszawa dość kategorycznie odrzuciła te roszczenia, wysuwając swoje kontrapretensje w związku z działalnością, jaką na terenach Rzeczypospolitej, zwłaszcza na wschodnim pograniczu, prowadzili popierani przez Sowiety dywersanci. Rozważano co najwyżej zastosowanie ulgowych warunków spłaty sowieckich zobowiązań²¹. Podczas szeregu rozmów na szczeblu dyplomatycznym oraz w trakcie prac delegacji w komisjach mieszanych przerzucano się wzmiankowaną wyżej argumentacją. Przez cały rok 1923 sprawa uzyskania od Sowieców 30 mln rubli w złocie nie ruszyła nawet o milimetr, choć przypomniano o niej zarówno w instrukcjach ministra spraw zagranicznych do podległych mu placówek, jak i w kolejnych opracowaniach Wydziału Wschodniego MSZ RP na temat stanu wykonania postanowień traktatu ryskiego²². Na ten temat wspomniany już Wojkow nie bez satysfakcji pisał: „Zaznaczę, że do dnia dzisiejszego [6 XI 1923 r.] rezultatem tego jest jeden wymowny fakt: Polsce nie zapłacono ani jednej monety, ani jednej sztabki”²³.

Jesienią 1924 r. w kolejnym opracowaniu MSZ RP znalazły się gorzkie słowa:

Wprawdzie żadna z licznych not sowieckich nie stawia wyraźnie *junctim* pomiędzy sprawą odszkodowań za bandy a sprawą uiszczenia należnych rat złota (art. XIV i art. XIII Traktatu), to jednak ilekroć w rozmowach w sprawie wykonania Traktatu

²⁰ *Nota Народного Комиссара Иностранных Дел РСФСР Поверенному в Делах Польши в РСФСР Стефанскому, 11 марта 1922, w: Документы внешней политики..., t. V, s. 145–147.*

²¹ *Memoriał Wydziału Wschodniego MSZ na temat wykonania traktatu ryskiego, 3 VIII 1922, w: Dokumenty do historii..., t. I, cz. 2, s. 205–210; Dokumenty dotyczące akcji Delegacji Polskich w Komisjach Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej, z. 5, Warszawa 1922, s. 9.*

²² *Instrukcja ministra spraw zagranicznych dla placówek dyplomatycznych i konsularnych w sprawie polityki wobec Sowieców, 23 I 1923, w: Dokumenty do historii..., t. I, cz. 2, s. 297–302; Memorandum Wydziału Wschodniego MSZ dla ministra spraw zagranicznych na temat wykonania postanowień traktatu ryskiego, placówek dyplomatycznych i konsularnych oraz polityki wobec Związku sowieckiego wraz z załącznikiem – wnioskiem w sprawie podjęcia przygotowań do rokowań o wzajemne uznanie i zawarcie traktatu pokojowego między Polską a sowieckimi republikami Zakaukazia, 10 VI 1923, w: Dokumenty do historii..., t. I, cz. 2, s. 347–357.*

²³ *Tajny raport Wojkowa..., s. 89.*

Ryskiego (rozmowy [Zygmunt] Stefański – [Jakow] Hanecki w Moskwie, [Henryk] Strasburger – [Leonid] Oboleński w Warszawie etc.) strona polska zgłaszała swe pretensje do złota, strona rosyjska powracała do spraw band i powoływała się stale, iż przy ostatecznym rozrachunku pretensje jej za bandy (około 30 milionów rb. złotych w 1922 r.) pokrywają się, a może nawet przewyższą pretensje strony polskiej na mocy Traktatu. Sprawa ta jest nadal niezalutwiona i może wypłynąć w każdej chwili przy jeszcze mocniejszej argumentacji ze strony sowieckiej wobec nowych przyczynków, jakie przybyły rządowi sowieckiemu w postaci zeznań [schwytych przez sowietów] Tiutiunika i Sawinkowa. Jest przeto wskazaniem, aby Rząd Polski wystąpił z gotowym kontrrachunkiem za napady band sowieckich na terytorjum polskiem i odseparował przy pierwszej nadającej się sposobności sprawę band od sprawy złota, stając na stanowisku: bandy za bandy²⁴.

Zastosowanie metody „bandy za bandy” było o tyle trudne, że strona sowiecka permanentnie i stanowczo odmawiała wzięcia jakiegokolwiek odpowiedzialności za prowadzone przeciwko Polsce działania dywersyjne chociażby takich organizacji jak Zakordot. To samo odnosiło się do bodaj najsłynniejszej akcji sowieckich dywersantów, którzy w sierpniu 1924 r. zaatakowali powiatowe miasto Stołpce²⁵.

Później sprawa wypłacenia przez sowietów należnej sumy 30 mln rubli w złocie pojawiała się w oficjalnych i nieoficjalnych dokumentach coraz rzadziej, aczkolwiek czasami przypomiana była przez Warszawę jako niezbędny do zrealizowania warunków poszukiwania kompromisu w stosunkach ze Związkiem Sowieckim²⁶. Bolszewicy dyplomaci niejednokrotnie podnosili w rozmowach z Polakami, że wykonanie art. XIII traktatu pokojowego napotyka na trudności, ponieważ „narusza ustrój gospodarczy Państwa Sowieckiego”²⁷, co należy traktować jako kolejną wymówkę.

W późniejszym czasie minister spraw zagranicznych Aleksander Skrzyński próbował powiązać kwestię zwrotu należnych Polsce 30 mln rubli w złocie z negocjacjami zmierzającymi do zawarcia paktu gwarancyjnego, innymi słowy paktu o nieagresji. W styczniu 1926 r. rokowania w tej sprawie prowadził urzędnik MSZ Stanisław Łepkowski z kierującym Wydziałem Krajów Nadbałtyckich i Polski w LKSZ Mieczysławem Łoganowskim. Podniesiono m.in. argument, by Skrzyński uzyskał jakiś realny dowód dobrej woli sowietów, który mógłby zapewnić sukces podjętych negocjacji politycznych. Pojawiła się też sugestia, by sumę 30 mln rubli wypłacić nie tyle w formie gotówki czy monet, ile

²⁴ *Opracowanie MSZ omawiające wpływ problemu napadów dywersyjnych na pograniczu na stosunki polsko-sowieckie, po 6 X 1924*, w: *Dokumenty do historii...*, t. I, cz. 2, s. 485–486.

²⁵ Zob. P. Cichoracki, *Stołpce – Łowcza – Leśna 1924. II Rzeczpospolita wobec najpoważniejszych incydentów zbrojnych w województwach północno-wschodnich*, Warszawa 2012.

²⁶ *List posła w Moskwie do premiera i ministra spraw zagranicznych w sprawie sowieckiej propozycji podziału Besarabii, 19 XII 1925*, w: *Dokumenty do historii...*, t. I, cz. 2, s. 555–556.

²⁷ *Raport prezesa delegacji polskich w Komisjach Reewakuacyjnej i Specjalnej dla ministra spraw zagranicznych dotyczący stanu prac obu komisji i niełojalnej postawy strony sowieckiej, 23 IV 1925*, w: *Dokumenty do historii...*, t. I, cz. 2, s. 521–525.

w klejnotach²⁸. Zabiegi te nie przyniosły pożądaných rezultatów, a stanowisko szefa sowieckiej dyplomacji zostało jednoznacznie i bardzo stanowczo wyrażone w instrukcji dla przedstawiciela pełnomocnego w Warszawie Wojkowa:

Ja sam zdecydowanie się z Wami nie zgadzam, kiedy negujecie konieczny związek między gwarancjami granic i paktem o nieagresji. Są to sprawy, których nie da się oddzielić. Zachowanie obecnej granicy polsko-sowieckiej jest koniecznym warunkiem pokojowej polityki sowiecko-polskiej. Nie da się prowadzić pokojowej polityki sowiecko-polskiej i jednocześnie mówić o pretensjach Ukraińców i Białorusinów. Jednak zgodzimy się na to jedynie pod warunkiem rewizji umowy ryskiej. Wasze propozycje dotyczące wypłat Polakom w Moskwie jakichś sum w żadnym wypadku nie przejdą, nie wolno się na ten temat nawet zająknąć²⁹.

Owo dążenie do rewizji postanowień traktatu ryskiego w kwestiach finansowych stało się wykładnią sowieckiej polityki wobec Polski. Moskwa zamierzała je powiązać z rozpoczęciem polsko-sowieckich negocjacji handlowych w zamian za anulowanie zobowiązań zaciągniętych w Rydze, dając przy tym jednoznacznie do zrozumienia w swojej wewnętrznej korespondencji, że polskich żądań spełnić nie może³⁰. Tym razem przeciwna takiemu rozwiązaniu była Warszawa. Dobrym podsumowaniem ówczesnego stanu rzeczy są słowa ministra spraw zagranicznych Augusta Zaleskiego zawarte w instrukcji dla posła w Moskwie Stanisława Patka:

Drugim momentem związanym ze sprawą rokowań o pakt o nieagresji jest sprawa wykonania przez rząd sowiecki niewykonanych klauzul traktatu ryskiego. W sprawie tej, poza stosunkowo drobnymi faktami dokonanymi z zakresu działalności Mieszanych Komisji Reewakuacyjnej i Specjalnej, od 4 lat nie zaszły niemal żadne zmiany na lepsze; przeciwnie, poniechanie od roku 1924 systematycznego nacisku na rząd sowiecki w tym kierunku całą sprawę wykonania traktatu uczyniło poniekąd nieaktualną i spowodowało rzeczowe pretensje strony polskiej do znaczenia tytułów prawnych prawie bez wartości praktycznej. Potrzebne są wyjątkowe okoliczności dla zaktualizowania sprawy wykonania traktatu; w przeciwnym wypadku trzeba by je uznać za sprawę przegraną. Niemniej w rozmowach min. Skrzyńskiego z p. Cziczerinem podczas pobytu jego w Warszawie jesienią r. 1925 p. Skrzyński podobno zajął

²⁸ *Instrukcja przedstawiciela pełnomocnego ZSRS w Rydze (w zastępstwie członka Kolegium Komisariatu Ludowego Spraw Zagranicznych) dla przedstawiciela pełnomocnego ZSRS w Warszawie w sprawie stosunków polsko-sowieckich i polskiej polityki zagranicznej, 29 I 1926, w: Dokumenty do historii..., t. I, cz. 2, s. 595–600.*

²⁹ *Instrukcja komisarza ludowego spraw zagranicznych dla przedstawiciela pełnomocnego ZSRS w Warszawie w sprawie stosunku do granicy polsko-sowieckiej, 15 II 1926, w: Dokumenty do historii..., t. I, cz. 2, s. 613–614.*

³⁰ *Instrukcja członka Kolegium Komisariatu Ludowego Spraw Zagranicznych dla przedstawiciela pełnomocnego ZSRS w Warszawie w sprawie stosunków polsko-sowieckich i polskiej polityki zagranicznej, 13 IV 1926, w: Dokumenty do historii..., t. I, cz. 2, s. 687–690; Instrukcja członka Kolegium Komisariatu Ludowego Spraw Zagranicznych dla przedstawiciela pełnomocnego ZSRS w Warszawie w sprawie polsko-sowieckich negocjacji handlowych i sowieckiej polityki zagranicznej, 20 IV 1926, w: Dokumenty do historii..., t. I, cz. 2, s. 692–695.*

stanowisko, że rozmowy na temat podówczas jeszcze mało zdefiniowany – porozumienia politycznego muszą toczyć się w łączności z rozmowami mającymi na celu ustalenie zasad najszybszego wprowadzenia w życie niewykonanych klauzul traktatu ryskiego. P. Cziczerin nie wyraził sprzeciwu przeciw takiemu stawianiu sprawy. Stanowisko p. Skrzyńskiego zostało całkowicie podtrzymane w *aide memoire* złożonym przeze mnie posłowi Wojkowowi w dniu 30 X 1926 r. i powinno nas obowiązywać nadal. Praktycznie należy je rozumieć w ten sposób, że warunkiem podpisania ewentualnego układu politycznego byłoby podpisanie specjalnej umowy, ustalającej sposoby i terminy wykonania poszczególnych niewykonanych klauzul traktatu, tj. klauzul dotyczących sprawy złota i kosztowności oraz rozrachunków³¹.

Nawiązanie w tekście negocjowanego paktu o nieagresji do traktatu ryskiego, będące najlepszym dowodem zachowania go w mocy, stało się jedną z podstawowych wytycznych polskiej dyplomacji w trakcie kilkuletnich pertraktacji³². Sowieci wyrazili na to zgodę, aczkolwiek podczas rokowań polscy negocjatorzy nie wywierali nacisku, by wykonać zaległe postanowienia traktatu z 1921 r., mając świadomość jedynie postulatywnego charakteru tego typu działań. Mimo to strona sowiecka obawiała się samego przywoływania traktatu w tekście paktu o nieagresji, nie wykluczając możliwości ponownego podniesienia przez Polaków problemu niewykonanych postanowień. W grudniu 1931 r. członek Kolegium LKSZ Boris Stomoniakow pisał:

Zauważam, że przekazanie komisji koncyliacyjnej dawnych sporów, którymi nie zajmowaliśmy się przez wiele lat, może mieć dla naszych stosunków wyłącznie negatywne skutki. Jeśli Polacy wysuną swoje dawne roszczenia, a my przekazemy komisji choćby kwestię niewypełnienia przez Polskę postanowień traktatu ryskiego dotyczących dopuszczenia przez Polaków do tego, by na jej terytorium działał tzw. rząd Petlury i organizacje białogwardyjskie, które są odpowiedzialne za zabójstwo tow. Wojkowa, to bez wątpienia dojdzie do znacznego zaostrzenia naszych relacji. Tym samym okaże się, że zawierając pakt, stworzyliśmy sobie nowe możliwości, jeśli chodzi o wywoływanie poważnych konfliktów³³.

Interesujące nas zagadnienie coraz bardziej zaczęło przypominać kręcenie się w kółko. Bieżące kwestie polityczne wzięły górę nad ciężącymi obu stronom postanowieniami traktatu pokojowego w zakresie niewypełnienia przez Sowiety zobowiązań finansowych i materialnych, aczkolwiek oficjalnego wyrzeczenia

³¹ *Instrukcja ministra spraw zagranicznych dla posła w Moskwie na temat stosunków polsko-sowieckich, 31 I 1927*, w: *Dokumenty do historii stosunków polsko-sowieckich 1918–1945*, red. serii M. Wołos, t. II: 1926–1932, cz. 1: *Trudne lata (czerwiec 1926 – luty 1929)*, red. P. Głuszkowski, Warszawa 2022, s. 271–272.

³² *Notatka z rozmowy kierownictwa Komisariatu Ludowego Spraw Zagranicznych z posłem w Moskwie o stosunkach polsko-sowieckich i możliwości zbliżenia, 5 IV 1927*, w: *Dokumenty do historii...*, t. II, cz. 1, s. 302–308.

³³ *Uzupełnienie protokołu nr 4 posiedzenia w sprawie paktu o nieagresji przygotowane przez członka Kolegium Komisariatu Ludowego Spraw Zagranicznych, 13 XII 1931*, w: *Dokumenty do historii stosunków polsko-sowieckich 1918–1945*, t. II, cz. 2: *Na drodze ku stabilizacji (luty 1929 – lipiec 1932)*, red. P. Głuszkowski, Warszawa 2022, s. 390.

się nich przez Warszawę nie było. W czasie prac powołanej w listopadzie 1932 r. Komisji Koncyliacyjnej nie zajmowano się zobowiązaniami wynikającymi z traktatu ryskiego. Zadaniem tego gremium było bowiem polubowne rozstrzygnięcie sporów między Polską a Związkiem Sowieckim, ale tych, które wynikły już po wejściu w życie konwencji koncyliacyjnej podpisanej 23 XI 1932 r.³⁴ Komisja nie mogła zatem zajmować się wcześniejszymi zagadnieniami spornymi. Było to ustępstwo Warszawy, która na początku lat trzydziestych szukała porozumienia ze wschodnim sąsiadem.

Krótko przed wybuchem drugiej wojny światowej sprawa zwrotu 30 mln rubli w złocie ponownie pojawiła się w polskiej dokumentacji dyplomatycznej, ale znów tylko w charakterze postulatywnym. Kierownik Referatu Sowieckiego w Wydziale Wschodnim MSZ RP Stanisław Zabiello określił mianem maksymalnego dezyderatu w zakresie problemów istniejących na linii Warszawa–Moskwa „odzyskanie należnych nam z Traktatu Ryskiego 30 milj. rubli w złocie, wypłata których została wstrzymana przed 16 laty przez Sowiety pod pretekstem kontrpretensji do nas wynikłych z działania po zakończonej wojnie oddziałów powstańczych Bałachowicza i Tiutiunnya na terenie ZSRR”. W zamian sugerował obopólne stwierdzenie o pełnym wykonaniu pretensji strony polskiej wynikających z traktatu pokojowego, co w praktyce oznaczało wyrzeczenie się roszczeń rozrachunkowych, które „nie są całkowicie nierealne i formalnie trudne do obronienia, a których istnienie na papierze powoduje od czasu do czasu podnoszenie się u nas w kraju fali złudnych nadziei, mających echo nawet na terenie naszego Parlamentu”³⁵.

Problem reewakuacji państwowego majątku kolejowego z Rosji i Ukrainy do Polski

W art. XIV traktatu pokojowego wartość tzw. mienia kolejowego określono precyzyjnie na 29 mln rubli w złocie. Zobowiązano się też do wzajemnego zwrotu mienia rzeczowego i drogowego, które jednak wyceniono niżej. W dodatkowym załączniku nr 4 wyszczególnione zostały liczba podlegających zwrotowi parowozów, wagonów osobowych i towarowych, a także kwota stanowiąca rekompensatę za innego rodzaju mienie kolejowe. W grę wchodził tutaj dobytek wywieziony m.in. w okresie ewakuacji rosyjskich wojsk z terytorium Królestwa Polskiego na skutek ofensywy państw centralnych w 1915 r.

³⁴ *Konwencja o stosowaniu Koncyljacji między Rzeczpospolitą Polską a Związkiem Socjalistycznych Republik Rad, podpisana w Moskwie dnia 23 listopada 1932 r.*, Dz.U. RP 1932, nr 115, poz. 952.

³⁵ *Notatka kierownika Referatu Sowieckiego w Wydziale Wschodnim MSZ o najważniejszych problemach w stosunkach polsko-sowieckich, 4 XI 1938*, w: 1938, red. M. Kornat, współpr. P. Długolecki, M. Konopka-Wichrowska, M. Przyłuska, Warszawa 2007 (Polskie Dokumenty Dyplomatyczne), s. 756.

Od samego początku strona polska napotykała na problemy w uzyskaniu nie tylko obiecanego sprzętu, ale i pierwszej raty za tabor kolejowy, co skutkowało naciskiem na Moskwę w postaci monitów w notach dyplomatycznych³⁶. Pierwszą z trzech należnych rat sowieci zapłacili z niewielkim opóźnieniem 22 XI 1921 r., a zatem dopiero po podpisaniu wspomnianego protokołu Dąbski-Karachan, który sam w sobie był ustępstwem, a może nawet wyrazem bezsilności Warszawy. W znanym nam już opracowaniu na temat wykonania postanowień traktatu ryskiego z lutego 1922 r. napisano:

Artykuł XIV, przewidujący reewakuację taboru kolejowego wywiezionego z Polski do Rosji, miał być załatwiony w drodze zapłaty przez Rosję około 30 000 000 rb. w złocie, gdy Rząd Sowiecki pragnął zatrzymać ewakuowany tabor. Należność z tego tytułu została rozłożona na 3 raty, płatne w odstępach dwumiesięcznych w ciągu pół roku po ratyfikacji Traktatu. Do tej chwili Rząd Sowiecki wypłacił jedną tylko ratę w kwocie około 10 000 000 rb. Druga rata jest przedmiotem obliczenia, które ze strony sowieckiej jest rozmyślnie przeciągane i utrudniane technicznie³⁷.

Po naciskach polskiej delegacji w Mieszanej Komisji Reewakuacyjnej sowieci wypłacili drugą ratę 10 III 1922 r., innymi słowy z dużym opóźnieniem wobec ustalonych terminów³⁸. Tymczasem ze spłatą trzeciej Moskwa znowu zwlekała³⁹. W czerwcu 1923 r. w opracowaniu Wydziału Wschodniego MSZ RP napisano:

Trzecia rata należności za tabor kolejowy w sumie 7 milionów rubli złotem nie została dotąd przekazana Rządowi Polskiemu, aczkolwiek termin płatności minął 1 listopada r.z. [1922]. Rząd sowiecki wyraził chęć wykupienia dwóch pierwszych rat, zdeponowanych u nas w kosztownościach, obiecując w zamian wpłacić ich ekwiwalent w złocie. Na propozycję powyższą Rząd Polski odpowiedział, iż gotów jest wziąć ją pod warunkiem natychmiastowego przesłania do Polski trzeciej raty, która jest gotowa do ekspedycji w Moskwie, że jednak niemniej przystąpił już do czynności przygotowawczych, połączonych z realizacją na własną rękę kosztowności wniesionych tytułem dwóch pierwszych rat. Odpowiedź na oświadczenie powyższe dotychczas nie nadeszła⁴⁰.

³⁶ *Nota ministra spraw zagranicznych do przedstawiciela pełnomocnego RFSRS w Warszawie o niewypełnianiu przez stronę sowiecką postanowień traktatu pokojowego, 14 IX 1921, w: Dokumenty do historii..., t. I, cz. 2, s. 35–36.*

³⁷ *Opracowanie urzędnika Wydziału Wschodniego MSZ na temat stanu wykonania traktatu ryskiego, 20 II 1922, w: Dokumenty do historii..., t. I, cz. 2, s. 136.*

³⁸ *Dokumenty dotyczące akcji Delegacji Polskich w Komisjach Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej, z. 2, Warszawa 1922, s. 97–115.*

³⁹ *Memoriał Wydziału Wschodniego MSZ na temat wykonania traktatu ryskiego, 3 VIII 1922, w: Dokumenty do historii..., t. I, cz. 2, s. 210; Dokumenty dotyczące akcji..., z. 5, s. 43–63.*

⁴⁰ *Memorandum Wydziału Wschodniego MSZ dla ministra spraw zagranicznych na temat wykonania postanowień traktatu ryskiego, placówek dyplomatycznych i konsularnych oraz polityki wobec Związku Sowieckiego wraz z załącznikiem – wnioskiem w sprawie podjęcia przygotowań do rokowań o wzajemne uznanie i zawarcie traktatu pokojowego między Polską a sowieckimi republikami Zakaukazia, 10 VI 1923, w: Dokumenty do historii..., t. I, cz. 2, s. 351.*

Podobnie jak w przypadku opisanego wyżej *casusu* odnoszącego się do art. XIII strona sowiecka uzależniła wykonanie art. XIV od zadośćuczynienia przez Polskę za straty spowodowane działalnością rzekomo wspieranych przez Warszawę organizacji antysowieckich. Było to co prawda *iunctim* nieformalne, ale sowieccy dyplomaci i urzędnicy stawiali je stanowczo⁴¹. Sprawa utknęła w martwym punkcie i co jakiś czas przypomniano ją LKSZ ZSRS, lecz nie przynosiło to żadnych skutków⁴².

W przeciwieństwie do należnych 30 mln rubli w złocie z tytułu wkładu ziem Rzeczypospolitej w rozwój gospodarczy Imperium Rosyjskiego Polska uzyskała większość kwot wynikających z realizacji art. XIV. Nie będzie przecież przesadą stwierdzenie, że sowieccy decydenci traktowali dwie przekazane do Warszawy raty za mienie kolejowe jako zadośćuczynienie za usunięcie z terytorium Rzeczypospolitej przywódców organizacji antykomunistycznych, co uzyskali dzięki zapisom protokołu Dąbski-Karachan.

Problem reewakuacji mienia ciał samorządowych, zarządów miejskich, instytucji, osób fizycznych i prawnych oraz rozrachunku z tytułu legowanych lub darowanych obywatelom polskim (osobom prawnym i fizycznym) funduszy oraz kapitałów, a także z tytułu wkładów, depozytów i kaucji polskich osób prawnych oraz fizycznych w rosyjskich i ukraińskich państwowych, znacjonalizowanych lub zlikwidowanych instytucjach kredytowych, jak również w państwowych instytucjach i kasach

Ze względu na liczbę i różnorodność przypadków, kłopoty z naliczaniem odnośnych sum, wreszcie skalę nierozstrzygniętych spraw oraz wzajemne pretensje realizacja postanowień traktatu ryskiego zapisanych w art. XV–XVIII należała do bodaj najbardziej skomplikowanych z obszaru rozliczeń finansowych i materialnych. W grę wchodziły mienie przemysłowe, dobra rolnicze, wkłady bankowe, książeczki oszczędnościowe, papiery wartościowe, majątek związków wyznaniowych itd. Wedle danych strony polskiej roszczenia dotyczyły ponad półmilionowej rzeszy obywateli Rzeczypospolitej. Udowodnienie prawa własności po pożodze pierwszej wojny światowej, masowej ewakuacji ludności Królestwa w 1915 r. w głąb imperium Romanowów, wydarzeniach wojny domowej w Rosji i wreszcie po zakończeniu polsko-sowieckiego konfliktu zbrojnego lat 1919–1921 było w wielu kwestiach nadzwyczaj trudne, niekiedy zaś po prostu niewykonalne. Warto przy tym dodać, że strona sowiecka usilnie starała się

⁴¹ *Opracowanie MSZ omawiające wpływ problemu napadów dywersyjnych na pograniczu na stosunki polsko-sowieckie, po 6 X 1924*, w: *Dokumenty do historii...*, t. I, cz. 2, s. 481–488.

⁴² *Memorandum MSZ dla Komisariatu Ludowego Spraw Zagranicznych na temat stosunków polsko-sowieckich w ostatnim roku, 20 II 1925*, w: *Dokumenty do historii...*, t. I, cz. 2, s. 500–505.

osłabić polskie argumenty, szukając kontrpretencji⁴³. Nic dziwnego zatem, że Warszawa poprosiła o przesunięcie terminu zgłaszania swoich roszczeń, co motywowano opóźnieniem w rozpoczęciu funkcjonowania Mieszanej Komisji Reewakuacyjnej. W październiku 1922 r. przedstawiciel pełnomocny RFSRS w Polsce Leonid Oboleński zadeklarował nawet, że strona sowiecka byłaby gotowa wypłacić Polsce zaliczkę na poczet należności wynikających z realizacji m.in. art. XVI i XVII traktatu ryskiego⁴⁴.

W listopadzie 1922 r. Warszawa przedstawiła sumy wkładów i depozytów w kasach oszczędnościowych z dziesięciu guberni byłego Królestwa Polskiego oraz guberni położonych na tzw. ziemiach zabranych, a więc wołyńskiej, wileńskiej, grodzieńskiej i mińskiej:

1. na 1 I 1914 r. – ok. 125 mln rubli w formie wkładów na książeczkach oszczędnościowych, których liczbę szacowano na 680 tys., oraz ok. 18 mln rubli w postaci zdeponowanych papierów wartościowych;
2. na 16 X 1917 r. – ok. 120 mln rubli w formie wkładów na książeczkach oszczędnościowych, których liczbę szacowano na 620 tys., oraz ok. 24,5 mln rubli w postaci zdeponowanych papierów wartościowych⁴⁵.

Reewakuacja obiektów wywiezionych w głąb Rosji w czasie opuszczania Królestwa Polskiego w 1915 r. przebiegała bardzo powoli. Dosłownie trzeba było walczyć o każdą fabrykę, każdą maszynę i każdy przedmiot. Przykładowo na początku 1923 r. w MSZ RP obliczano, że Polska uzyskała zaledwie nie więcej niż 3 proc. maszyn⁴⁶. Kilka miesięcy później w memorandum resortu spraw zagranicznych z goryczą stwierdzono:

⁴³ *Заключение сотрудника Петроградского отделения Института экономических исследований Наркомата финансов РСФСР С.Ф. Вебера об обоснованности польских претензий в сфере страховых капиталов. Не ранее мая 1922, в: Советско-польские отношения в 1918–1945 гг. Сборник документов в четырех томах, т. I: 1918–1926, ред. М.М. Наринский, А.В. Мальгин, Москва 2017, s. 503–506; Письмо экономическо-правового отдела НКВД РСФСР в Петроградское бюро по подготовке материалов по исполнению мирных договоров. 7 июля 1922 г., в: Советско-польские отношения..., s. 507; Справка Бюро для подготовки материалов по расчетам с Польшей при управлении уполномоченного НКВД РСФСР в Петрограде о возможных претензиях РСФСР Польше. Не позднее 15 июля 1922 г., в: Советско-польские отношения..., s. 508–511; Заключение Петроградского отделения Института экономических исследований Наркомата финансов РСФСР о возможности предъявления советских встречных финансовых требований к Польше. Не ранее середины 1922 г., в: Советско-польские отношения..., s. 512–518.*

⁴⁴ *Notatka z rozmowy ministra spraw zagranicznych z pełnomocnym przedstawicielem RFSRS w Warszawie na temat wykonania postanowień traktatu ryskiego i rangi stosunków dyplomatycznych, pierwsza połowa października 1922, в: Dokumenty do historii..., t. I, cz. 2, s. 272–273.*

⁴⁵ *Польские предложения, внесенные на рассмотрение смешанной российско-украинско-польской делегации по расчетам в Варшаве. 4 ноября 1922 г., в: Советско-польские отношения..., s. 522–526.*

⁴⁶ *Instrukcja ministra spraw zagranicznych dla placówek dyplomatycznych i konsularnych в sprawie политики wobec Советов, 23 I 1923, в: Dokumenty do historii..., t. I, cz. 2, s. 299.*

Wysiłki delegacji polskiej w Mieszanej Komisji Rozrachunkowej, której stosownie do art. XVIII powierzono dokonanie rozrachunku z art. XVI, XVII (rozrachunek z tytułu funduszy i kapitałów polskich instytucji publicznych i polskich osób fizycznych i prawnych w państwowych instytucjach kredytowych i kasowych rosyjskich i ukraińskich) i XVIII (rozrachunek z tytułu różnych szczegółowych postanowień traktatu), okazały się dotychczas bezskuteczne.

Aczkolwiek minęło już półtora roku od rozpoczęcia prac Komisji, nic nie załatwiono. Sprawy, od których załatwienia strona rosyjska stale się uchylała, żywo obchodzą szerokie warstwy ludności, jak np. rozrachunek z tytułu wkładów do kas oszczędności, który dotyczy interesów 600 000 obywateli Państwa Polskiego⁴⁷.

Znów doszło do sytuacji patowej, którą w odniesieniu do reewakuacji i rozrachunków celnie zdefiniował kierownik MSZ RP Karol Bertoni: „Trzeba pamiętać, że bez przymusu Rosja nie wykonywuje zobowiązań”⁴⁸.

25 VIII 1924 r. podpisano w Moskwie polsko-sowieckie porozumienie o reewakuacji i kompensacji mienia, które było daleko posuniętym kompromisem, a w gruncie rzeczy ustępstwem Warszawy w odniesieniu do art. XV traktatu pokojowego. W dokumencie ustalono konkretne sumy, które ZSRS miał przekazać poszczególnym przedsiębiorstwom, ale w zdecydowanej większości przypadków były one znacznie niższe od pierwotnie reklamowanych⁴⁹. Polskie władze zgodziły się na tę bolesną redukcję rekompensat, biorąc pod uwagę trudną sytuację gospodarczą Związku Sowieckiego i mając nadzieję na ożywienie wzajemnych kontaktów handlowych. W ten sposób faktycznie zamknięto roszczenia wynikające z art. XV (mienie ciał samorządowych, zarządów miejskich, instytucji, osób fizycznych i prawnych ewakuowane dobrowolnie lub przymusowo w głąb Rosji w okresie pierwszej wojny światowej)⁵⁰. Ustępstwo to nie zmieniło jednak na lepsze postępowania strony sowieckiej w zakresie zwrotu mienia gospodarczego. Wręcz przeciwnie. Pisał o tym prezes polskich delegacji w Komisjach Reewakuacyjnej i Specjalnej Edward Kuntze:

⁴⁷ *Memorandum Wydziału Wschodniego MSZ dla ministra spraw zagranicznych na temat wykonania postanowień traktatu ryskiego, placówek dyplomatycznych i konsularnych oraz polityki wobec Związku Sowieckiego wraz z załącznikiem – wnioskiem w sprawie podjęcia przygotowań do rokowań o wzajemne uznanie i zawarcie traktatu pokojowego między Polską a sowieckimi republikami Zakaukazia, 10 VI 1923, w: Dokumenty do historii..., t. I, cz. 2, s. 351–352.*

⁴⁸ *Telegram kierownika Ministerstwa Spraw Zagranicznych do poselstwa w Helsingforsie na temat głównych celów polityki polskiej wobec Związku Sowieckiego, 21 I 1924, w: Dokumenty do historii..., t. I, cz. 2, s. 444.*

⁴⁹ *Tekst porozumienia podpisanego przez Piotra Wojkova i J. Piekarskiego: Советско-польское соглашение о реэвакуации и компенсации имущества. 25 августа 1924 г., w: Документы внешней политики СССР, т. VII: 1 января – 31 декабря 1924 г., ред. Г.К. Деев et al., Москва 1963, s. 636–643.*

⁵⁰ *Memorandum MSZ dla Komisariatu Ludowego Spraw Zagranicznych na temat stosunków polsko-sowieckich w ostatnim roku, 20 II 1925, w: Dokumenty do historii..., t. I, cz. 2, s. 500–505.*

W zakresie spraw Mieszanej Komisji Reewakuacyjnej po zawarciu ryczałtowej umowy w sierpniu 1924 r. rozpoczęło się jej wykonanie, które do niedawna, pomijając drobne nieporozumienia i spory likwidowane przez ustępstwa jednej i drugiej strony, szło na ogół zadawalniająco. Dopiero przed kilku tygodniami, kiedy pozostało do wykonania z zakresu reewakuacji mienia przemysłowego (fabryki) kilka spraw ukraińskich, Strona Sowiecka poczęła naglić Stronę Polską do szybkiego przyjęcia tego mienia, uzasadniając ten pośpiech powodami natury wewnętrznej. Przytem stawiała Stronę Polską w trudne położenie, gdyż przygotowywała mienie podlegające reewakuacji zupełnie samodzielnie, wzywała Stronę Polską do przyjęcia tego mienia bez dyskusji lub zrezygnowania z niego. Okazało się przytem, że przygotowanie tego mienia przez miejscowe organy odbyło się conajmniej nielojalnie. Przedstawiano do odbioru mienie prawie bezwartościowe, zmieniając lepsze maszyny na gorsze, często na nieewakuowane z kraju, z powodu czego właściciele w kraju odmawiali przyjęcia tych maszyn, narażając Delegację i Rząd na znaczne straty. Dla zilustrowania przytoczę jeden przykład, sprawę fabryki [Josela] Szereszewskiego. Maszyny tej fabryki pracowały do niedawna w tytuniowych fabrykach charkowskich i wedle opinii ekspertyzy Delegacji Sowieckiej uchodziły zawsze za bardzo dobre. Jeszcze przed rokiem proponowała Delegacja Sowiecka kupno tych maszyn za sumę 30 000 rb., na co właściciele nie chcieli się zgodzić, ceniąc te maszyny na ca 100 000 rb. Obecnie przedstawiła Delegacja Sowiecka do odbioru maszyny tak zniszczone, że reprezentują one wartość złomu, za który ofiarowano Stronie Polskiej, niegodzącej się na przyjęcie mienia w takim stanie, 2000 rb.⁵¹

Może najbardziej rażącym przejawem bezwzględnie negatywnego stosunku sowieckich władz do wykonania postanowień traktatu ryskiego było podejście do zobowiązań wynikających z art. XVI i XVII, a zatem rozrachunków finansowych dotyczących setek tysięcy obywateli Rzeczypospolitej. Sowietci chwyтали się najróżniejszych sposobów pozbycia się niechcianego balastu, nawet jeśli mogli manipulować wartością rubla, tym razem nieopartego na parytecie złota. W styczniu 1924 r. strona sowiecka wystąpiła z żenującą propozycją pokrycia całości polskich pretensji czekiem na 1190 dol., próbując zarazem jednostronnie, a co za tym idzie niezgodnie z traktatem ryskim, ograniczyć termin prekluzyjny odnośnie do zgłaszania przez Polaków pretensji. Gdy manewr ten się nie udał, Moskwa sięgnęła po inną metodę – uchylania się od zwoływania posiedzeń Komisji Mieszanej i nieodpowiadania na notę strony polskiej z 25 X 1924 r. Działania te szły w parze ze stanowczym dążeniem sowieców do likwidacji klauzul materialnych traktatu ryskiego, na co w Warszawie nie chciano się zgodzić⁵². Podobnie jak w przypadku niewykonanych przez bolszewików art. XIII i XIV nastąpił swego rodzaju pat, a strona polska w praktyce poniechała nacisków w tej kwestii.

⁵¹ *Raport prezesa delegacji polskich w Komisjach Reewakuacyjnej i Specjalnej dla ministra spraw zagranicznych dotyczący stanu prac obu komisji i nielojalnej postawy strony sowieckiej, 23 IV 1925, w: Dokumenty do historii..., t. I, cz. 2, s. 522.*

⁵² *Memorandum MSZ dla Komisariatu Ludowego Spraw Zagranicznych na temat stosunków polsko-sowieckich w ostatnim roku, 20 II 1925, w: Dokumenty do historii..., t. I, cz. 2, s. 504.*

W drugiej połowie lat dwudziestych, czyli w okresie negocjowania paktu o nieagresji, sprawa należności wobec polskich obywateli uznawana była, w gruncie rzeczy przez obie strony, za stare spory wynikające z traktatu ryskiego. Pojawił się pomysł podpisania protokołu lub czegoś w rodzaju umowy likwidacyjnej, w której wyszczególnione byłyby dobra przeznaczone do oddania Polsce. Myślano jednak w pierwszym rządzie o dobrach kultury, zapewne nie licząc się już z możliwością uzyskania rekompensaty za straty materialne i finansowe⁵³. W praktyce było to równoznaczne z rezygnacją strony polskiej z aktywnego ubiegania się o zadośćuczynienie za straty finansowe określone w art. XVI i XVII traktatu ryskiego. Tak też zostało to zinterpretowane przez sowietów.

Konkluzje

Strona sowiecka nie wykonała zdecydowanej większości zobowiązań ze stypulacji traktatu pokojowego podpisanego w Rydze 18 III 1921 r., a dotyczących zwrotu należnych Rzeczypospolitej środków finansowych i dóbr materialnych. Dotyczyło to zarówno własności państwowej, samorządowej, jak i prywatnej. Wyjątek stanowiły dwie z trzech rat za mienie kolejowe, które wypłacono z opóźnieniem w latach 1921–1922, oraz niewielka część oddanego przez Sowiety mienia państwowego i prywatnego, także w formie ekwiwalentu. Okazało się, że Polacy w praktyce nie byli w stanie ich wyegzekwować w obliczu stanowczej, niekiedy wręcz brutalnej i cynicznej postawy sowieckich negocjatorów, którzy chętnie wysuwali kontrpretensje, zwłaszcza w sprawach finansowych. Skutkowało to ustępstwami Warszawy, która albo dobrowolnie zgadzała się na rezygnację z części należnych jej sum czy przedmiotów, zawierając nowe umowy (nierzadko również niewypełniane przez ZSRS, jak porozumienie o reewakuacji i kompensacji mienia z 25 VIII 1924 r. czy umowa generalna z 16 XI 1927), albo też faktycznie zaprzestawała zabiegów o zwrot ustalonych w traktacie kwot i własności. Strona polska była świadoma, że nie ma możliwości ich odzyskania, a nawet uzasadnione starania w tym obszarze mogą mieć negatywny wpływ na ułożenie poprawnych stosunków ze Związkiem Sowieckim, ze wskazaniem na długo negocjowany pakt o nieagresji podpisany dopiero 25 VII 1932 r. Praktyka wzięła górę nad zapisami traktatowymi, co było równoznaczne z uznaniem skuteczności działań sowieckich negocjatorów i dyplomatów. Oficjalnie jednak Polacy nie

⁵³ *Sprawozdanie członka Kolegium Komisariatu Ludowego Spraw Zagranicznych z negocjacji z posłem w Moskwie, w tym w kwestii klauzuli bałtyckiej i innych rozbieżności, 10 V 1927, w: Dokumenty do historii..., t. I, cz. 2, s. 352–360; Sprawozdanie kierownika Wydziału Krajów Nadbałtyckich i Polski Komisariatu Ludowego Spraw Zagranicznych z rozmowy z I sekretarzem poselstwa w Moskwie na temat rewindykacji, 24 X 1927, w: Dokumenty do historii..., t. I, cz. 2, s. 459–462.*

wyrzekli się pretensji do wykonania przez państwo sowieckie zobowiązań zawartych w traktacie ryskim.

Nie będzie przesadą stwierdzenie, że odmowa zwrócenia Polakom niemałych kwot była zwykłym rabunkiem. Szczególnie odczuła to z górami półmilionowa rzesza obywateli Rzeczypospolitej, którzy na skutek przejęcia władzy przez bolszewików i ich cynicznej postawy utracili nie tylko majątki ziemskie, fabryki, budynki czy inne nieruchomości, ale i oszczędności całego życia w postaci wkładów bankowych, książeczek oszczędnościowych oraz papierów wartościowych. Nasuwa się tu analogia do łupieżczych działań bolszewików, którzy na wielką skalę grabili majątki rozmaitych rosyjskich instytucji, związków wyznaniowych, w tym Cerkwi, a także ludzi, których sami zakwalifikowali jako wrogów ludu⁵⁴. Widać też podobieństwo do skutków przeprowadzonej w 1918 r. nacjonalizacji przedsiębiorstw należących do obcego kapitału i odmowy spłaty długów zaciągniętych przez Rosję do czasu objęcia władzy przez Włodzimierza Lenina i jego partyjnych towarzyszy, co skutkowało daleko idącymi konsekwencjami w stosunkach Związku Sowieckiego z wieloma państwami. Wymownym przykładem były choćby relacje z Francją⁵⁵.

W okresie drugiej wojny światowej sprawy zwrotu należności finansowych oraz rewindykacji dóbr materialnych i kulturalnych na podstawie zapisów traktatu ryskiego zeszyły na dalszy plan. 17 IX 1939 r. stosunki polsko-sowieckie zostały zerwane przez Moskwę. Ponownie nawiązano je dopiero po podpisaniu układu Sikorski-Majski 30 VII 1941 r. Strona sowiecka zerwała je po raz kolejny, korzystając z pretekstu, jakim było dokonane 25 IV 1943 r. odwołanie się polskiego rządu na wychodźstwie do Międzynarodowego Czerwonego Krzyża w celu wyjaśnienia okoliczności zbrodni katyńskiej. W okresie ponownego nawiązywania stosunków dyplomatycznych w 1941 r. polskie władze w Londynie z gen. Władysławem Sikorskim na czele liczyły na powrót do stanu prawnego ujętego w traktacie ryskim. Tak się jednak nie stało, ponieważ strona sowiecka była temu zdecydowanie przeciwna. Moskwa oficjalnie nie wypowiedziała tego porozumienia, jednakże ze względów praktycznych i mając świadomość zupełnie odmiennej sytuacji prawno-politycznej, przedstawiciele polskiego rządu w Londynie nie podnosili zapisanej tam sprawy zwrotu należności. W obliczu rabunkowej polityki sowietów na okupowanych ziemiach Rzeczypospolitej w latach 1939–1941 oraz tragedii setek tysięcy polskich obywateli byłoby to zresztą bezprzedmiotowe. Do starych strat i rozliczeń doszły bowiem nowe. W czasie drugiej wojny światowej traktat pokojowy z 1921 r. interesował stronę polską zasadniczo w dwóch kwestiach – utrzymania granicy wyznaczonej w Rydze oraz przynależności

⁵⁴ S. McMeekin, *Największa grabież w historii. Jak bolszewicy złupili Rosję*, tłum. A. Czwojdrak, Kraków 2013.

⁵⁵ Sprawy te opisałem w innym miejscu. Zob. M. Wołos, *Francja–ZSRR. Stosunki polityczne w latach 1924–1932*, Toruń 2004.

państwowej obywateli zamieszkujących na wschód od linii wytyczonej na podstawie sowiecko-niemieckiego układu *O granicach i przyjaźni* z 28 IX 1939 r. (kwestia tzw. paszportyzacji). Pierwsza z nich była zresztą nadrzędna wobec drugiej⁵⁶.

Pomimo usilnych poszukiwań i szeregu konsultacji nie udało się odnaleźć dokumentu, w którym znalazłby się zapis o oficjalnej rezygnacji czy anulowaniu przez stronę polską postanowień traktatu ryskiego dotyczących rozpatrywanych w niniejszym tekście artykułów XIII–XVIII, a zatem do wypłaty środków za aktywny udział ziem Rzeczypospolitej w życiu gospodarczym byłego Imperium Rosyjskiego oraz innych zobowiązań finansowych. Uwaga ta dotyczy również okresu od 1945 r. do chwili obecnej. Innymi słowy można sformułować tezę, że z prawnego oraz historycznego punktu widzenia wyszczególnione wyżej artykuły traktatu pokojowego odnoszące się do klauzul finansowych i reewakuacyjnych formalnie pozostają w mocy. Ich wykonanie przez Federację Rosyjską jako prawnego sukcesora Związku Sowieckiego wydaje się wszak trudne, może nawet iluzoryczne. Abstrahując od historyczności takiego teoretycznego rozwiązania, możemy stwierdzić, że strona rosyjska, dysponując kompletem archiwaliów, w tym cytowanych w niniejszym opracowaniu, zawsze będzie miała sposobność odwołania się do przytoczonych wyżej starych argumentów, które sowietci podnosili w dwudziestoleciu międzywojennym.

Streszczenie

W przeciwieństwie do wielu aspektów związanych z postanowieniami i realizacją kończącego polsko-sowiecką wojnę z lat 1919–1921 traktatu ryskiego problemy należnych Polsce środków finansowych nie cieszą się szerszym zainteresowaniem historyków. W niniejszym artykule autor prześledził sprawy związane z wypłatą przez Sowiety należności za aktywny udział ziem Rzeczypospolitej Polskiej w życiu gospodarczym byłego Imperium Rosyjskiego (30 mln rubli w zlocie), reewakuacją do Polski państwowego majątku kolejowego (ok. 30 mln rubli w zlocie), wreszcie zwrotem mienia ciał samorządowych, zarządów miejskich, instytucji, osób fizycznych i prawnych oraz rozrachunkiem z tytułu legowanych lub darowanych obywatelom polskim (osobom prawnym i fizycznym) funduszków oraz kapitałów, a także z tytułu wkładów, depozytów i kaucji polskich osób prawnych i fizycznych w rosyjskich i ukraińskich państwowych, znacjonalizowanych lub zlikwidowanych instytucjach kredytowych, jak również w państwowych instytucjach i kasach. Zostały one precyzyjnie określone w artykułach XIII–XVIII traktatu ryskiego. Okazało się, że strona sowiecka spłaciła tylko dwie z trzech rat dotyczących reewakuacji państwowego majątku kolejowego, i to z opóźnieniem, oraz niewielką część zobowiązań o charakterze materialnym. Inne kategorie zobowiązań mimo zabiegów Warszawy nie zostały uregulowane. Władze sowieckie prowadziły twardą i bezwzględną grę wobec Polaków, nie chcąc spłacić kwot, do których Moskwa dobrowolnie zobowiązała się w traktacie ryskim.

⁵⁶ Zob. np. Instytut Polski i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, sygn. A.11.49/Sow/20, oprac. Tadeusza Piszczkowskiego pt. *Linia z dnia 8 grudnia 1919 i „Linia Curzona” z dnia 11 VII 1920*, maj 1943 (tu wzmianki o traktacie ryskim w kontekście granicy polsko-sowieckiej).

Zamiast tego przedłożyły kontrpretensje, posługując się argumentem o stratach poniesionych przez Rosję i Ukrainę, a potem Związek Sowiecki, na skutek działań jakoby wspieranych przez Warszawę ugrupowań antykomunistycznych. W Moskwie zignorowano z kolei polskie kontrpretensje dotyczące kosztów działań sowieckich dywersantów przeciwko Polsce. Stopniowo strona polska zaniechała starań o zwrot należnych jej kwot. W rezultacie ponad półmilionowa rzesza obywateli Rzeczypospolitej bezpowrotnie utraciła swoje majątki, fabryki, nieruchomości, maszyny, ale także oszczędności w postaci wkładów bankowych, książeczek oszczędnościowych czy papierów wartościowych. Autor porównał postawę strony sowieckiej do zwykłej grabieży, przeprowadzonej zresztą z wyjątkowym cynizmem.

Trying to Achieve the Impossible. Regarding the Soviet Implementation of the Provisions of the Treaty of Riga Related to Financial Matters

Unlike many aspects related to the provisions and implementation of the Treaty of Riga that ended the Polish-Soviet war of 1919–1921, the problems of financial settlements owed to Poland do not generate significant interest among historians. In this article, the author examines matters related to the payment by the Soviet side of compensation for the active participation of the lands of the Republic of Poland in the economic life of the former Russian Empire (30 million rubles in gold), the re-evacuation of state railway assets to Poland (approx. 30 million rubles in gold), and, finally, the return of property of local government bodies, city boards, institutions, natural and legal persons, as well as settlement in respect of legal and physical funds and capital legitimised or donated to Polish citizens. Other issues included the contributions and deposits of Polish legal and natural persons in the Russian and Ukrainian states: nationalised or liquidated credit institutions, as well as in state institutions and credit unions. These questions were precisely defined in Articles XIII–XVIII of the Treaty of Riga (1921). It turned out that the Soviet side repaid – with a delay – only two of the three instalments regarding the re-evaluation of state railway assets and a small part of its material liabilities. Despite the efforts of the Polish side, other categories of obligations have not been settled. The Soviet authorities played a ruthless game against the Poles, not wanting to repay the amounts accepted by Moscow voluntarily in the Treaty of Riga. In return, the Soviet side submitted counterclaims, using the argument about the losses suffered by Russia and Ukraine (later the Soviet Union) as a result of the activities of anti-communist groups allegedly supported by Warsaw. In Moscow, the Polish counterclaims regarding the costs of Soviet saboteurs' actions against Poland were ignored. Gradually, the Polish side abandoned efforts to recover the amounts due to the Polish state. As a result, over half a million Polish citizens irretrievably lost their assets, factories, real estate, and machines, as well as savings in the form of bank deposits, savings books, and bonds. The author compared the attitude of the Soviet side to ordinary plunder carried out by the Bolsheviks with exceptional cynicism.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Dąbski J., *Pokój ryski. Wspomnienia. Pertraktacje. Tajne układy z Joffem. Listy*, Warszawa 1931.
- Dokumenty do historii stosunków polsko-sowieckich 1918–1945*, red. serii M. Wołos, t. I: *1918–1926*, cz. 1: *Polska między Rosją „białą” a „czerwoną” (listopad 1918 – marzec 1921)*, red. J.J. Bruski, M. Wołos, Warszawa 2020; t. I: *1918–1926*, cz. 2: *Poszukiwanie*

- normalizacji (kwiecień 1921 – maj 1926), red. J.J. Bruski, M. Wołos, Warszawa 2020; t. II: 1926–1932, cz. 1: *Trudne lata (czerwiec 1926 – luty 1929)*, red. P. Głuszkowski, Warszawa 2022; t. I: 1926–1932, cz. 2: *Na drodze ku stabilizacji (luty 1929 – lipiec 1932)*, red. P. Głuszkowski, Warszawa 2022.
- Dokumenty dotyczące akcji Delegacji Polskich w Komisjach Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej*, z. 2, Warszawa 1922; z. 5, Warszawa 1922.
- Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, red. N. Gašiorowska-Grabowska, I.A. Chrienow, t. III: *Kwiecień 1920 – marzec 1921*, oprac. W. Gostyńska et al., Warszawa 1964; t. IV: *Kwiecień 1921 – maj 1926*, oprac. A. Deruga et al., Warszawa 1965.
- Konwencja o stosowaniu Koncyliacji między Rzeczpospolitą Polską a Związkiem Socjalistycznych Republik Rad, podpisana w Moskwie dnia 23 listopada 1932 r.*, Dz.U. RP 1932, nr 115, poz. 952.
- League of Nations Treaty Series. Publication of Treaties and International Engagements Registered with the Secretariat of the League of Nations*, vol. VI, Lausanne 1921.
- Tajny raport Wojkowa, czyli radziecka taktyka zwrotu polskiego mienia gospodarczego i kulturalnego po pokoju ryskim 1921–1923. Dwa lata prac delegacji rosyjsko-ukraińskiej, Rosyjsko-Ukraińsko-Polskich Komisji Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej nad wykonaniem Ryskiego Traktatu Pokojowego. Sprawozdanie*, oprac. J. Kumaniecki, Warszawa 1991.
- Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 roku*, Dz.U. RP 1921, nr 49, poz. 300.
- [Tysiąc dziewięćset trzydziesty ósmy] 1938*, red. M. Kornat, współpr. P. Długołęcki, M. Konopka-Wichrowska, M. Przyłuska, Warszawa 2007 (Polskie Dokumenty Dyplomatyczne).
- Документы внешней политики СССР*, т. V: *1 января 1922 г. – 19 ноября 1922 г.*, ред. А.Е. Богомолов, Б.Г. Гафуров, П.И. Ершов, А.И. Лаврентьев, В.В. Лезин, Н.И. Шатагин, Москва 1961; т. VII: *1 января – 31 декабря 1924 г.*, ред. Г.К. Деев, В.Ф. Ключко, А.И. Лаврентьев, В.З. Лебедев, С.Л. Тихвинский, Москва 1963.
- Советско-польские отношения в 1918–1945 гг. Сборник документов в четырех томах*, т. I: *1918–1926*, ред. М.М. Наринский, А.В. Мальгин, Москва 2017.

Opracowania

- Borzęcki J., *Pokój ryski 1921 roku i kształtowanie się międzywojennej Europy Wschodniej*, Warszawa 2012.
- Borzęcki J., *The Soviet-Polish Peace of 1921 and the Creation of Interwar Europe*, New Haven–London 2008.
- Cichoracki P., *Stołpce – Łowcza – Leśna 1924. II Rzeczpospolita wobec najpoważniejszych incydentów zbrojnych w województwach północno-wschodnich*, Warszawa 2012.
- Hübner M., *Traktat ryski a kwestia rewindykacji polskich dóbr kultury i nauki z Rosji sowieckiej*, w: *Zwycięski pokój czy rozejm na pokolenie? Traktat ryski z perspektywy 100 lat*, red. Z. Girzyński, J. Kłaczek, Warszawa 2022.
- Matelski D., *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesności*, t. I–II, Kraków 2006.
- Matelski D., *Losy polskich dóbr kultury w Rosji i ZSRR*, Poznań 2003.
- Matelski D., *Problemy restytucji polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych*, Poznań 2003.
- Materski W., *Na widencie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warszawa 2005.
- McMeekin S., *Największa grabież w historii. Jak bolszewicy złupili Rosję*, tłum. A. Czwojdrak, Kraków 2013.

- Suchodolski W., *Wykonanie art. XI Traktatu Ryskiego w zakresie archiwów państwowych*, „Archeion” 1927, t. I.
- Szczepański J., *Restytucja polskich archiwaliów po traktacie ryskim*, w: *Zwycięski pokój czy rozejm na pokolenie? Traktat ryski z perspektywy 100 lat*, red. Z. Girzyński, J. Kłaczkow, Warszawa 2022.
- Szczepański J., *Rewindykacja polskich archiwaliów w świetle traktatu ryskiego*, w: *Traktat ryski 1921 roku po 75 latach*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1998.
- Traktat ryski 1921 roku po 75 latach*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1998.
- Wołos M., *Francja–ZSRR. Stosunki polityczne w latach 1924–1932*, Toruń 2004.
- Wołos M., *Traktat ryski w praktyce dyplomacji sowieckiej (wybrane przykłady)*, w: *Zapomniany pokój. Traktat ryski. Interpretacje i kontrowersje 90 lat później*, red. S. Dębski, Warszawa 2013.
- Zapomniany pokój. Traktat ryski. Interpretacje i kontrowersje 90 lat później*, red. S. Dębski, Warszawa 2013.
- Zwycięski pokój czy rozejm na pokolenie? Traktat ryski z perspektywy 100 lat*, red. Z. Girzyński, J. Kłaczkow, Warszawa 2022.

Mariusz Wołos – profesor doktor habilitowany, zatrudniony w Instytucie Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie oraz w Instytucie Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk w Warszawie. Zainteresowania naukowe koncentruje wokół historii dyplomacji i stosunków międzynarodowych w XX w., dziejów Związku Sowieckiego, polskiej irredenty przed pierwszą wojną światową i w czasie jej trwania, współczesnej polskiej i rosyjskiej historiografii, a także mniejszości narodowych w Europie. Email: mariusz.wolos@gmail.com.

Mariusz Wołos – professor; employee of the Institute of History and Archival Studies of the University of the National Education Commission in Kraków and the Tadeusz Manteuffel Institute of History of the Polish Academy of Sciences in Warsaw. His research focuses on the history of diplomacy and international relations in the 20th century, the history of the Soviet Union, the Polish independence movement before and during World War I, contemporary Russian and Polish historiography, and national minorities in Europe. Email: mariusz.wolos@gmail.com.